

MANTIKÇI ÖMER FEYZİ TOKADÎ VE DÜRRÜ'N-NÂCÎ İSİMLİ ESERİ*

Kamil KÖMÜRCÜ**

Özet

Ömer Feyzi Tokadî (1801-1849) yazmış olduğu bir mantık kitabı ile tanınmıştır. Onun eserinin adı "ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İşagoci"dır. Bu kitap, adından da anlaşılacağı üzere "İşagoci" isimli eser üzerine Arapça olarak yazılmıştır. *İşagoci*, Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö. 1265) mantık kitabının adıdır. İslam düşünce geleneğinde mantık öğretiminde *İşagoci* ve onun üzerine yazılan şerhler önemli bir yere sahiptir. Tokadî de *İşagoci*'ye bir şerh yazmış ve onu 'Dürrü'n-Nâcî' olarak isimlendirmiştir. Bu kitap, Osmanlı dönemindeki mantık öğretiminde esas alınan önemli eserlerden biri olmuştur.

Bu çalışmadaki amacımız, söz konusu mantık eserinden hareketle Ömer Feyzi Tokadî'nin mantığa ilişkin görüşlerini ana hatlarıyla da olsa bilim ve kültür dünyasına tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Feyzi Tokadî, ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İşagoci, Mantık, Ebherî, İşagoci

Logician Omar Feyzi Tokadî and His Book Which Name is *Dürrü'n-Nâcî*

Abstract

Ömer Feyzi Tokadî was known with a logic book that he wrote. His book's name is "ed-Durru'n-Nâcî ala Metni Isagoci". As its name indicates, this book is written on "İşagoci" in Arabic. *İşagoci* is the name of a famous book of Esîrüddin al-Ebherî (d. 1265). *İşagoci* and his commentaries has an important place in the teaching of logic in the

* Bu makale, 1-3 Kasım, 2012 Tokat'ta düzenlenen Ulusal Tokat Sempozyumu'nda "Tokatlı Bir Mantıkçı Ömer Feyzi Tokadî ve Önemli Bir Eseri" başlığıyla sunulmuş olan tebliğin bir takım küçük değişiklikler yapılarak gözden geçirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
kkomurcu@cumhuriyet.edu.tr

tradition of Islamic thought. Tokâdî wrote also a commentary on *Isagoci* and called it *Durru'n-Nâcî*. This book has been one of the important works in teaching of logic in the Ottoman period.

Our aim in this study is to introduce Ömer Feyzi Tokadî's views on logic with based on *Dürrü'n-Nâcî* to world of science and culture.

Key Words: Ömer Feyzi Tokadî, ed-Durru'n-Nâcî ala Metni Isagoci, Logic, Ebherî, Isagoci

1. Ömer Feyzi Tokadî'nin Hayatı ve Eserleri

Tam adı, Seyyid Ömer Feyzi b. Salih Tokadî'dir.¹ İsmi adeta *ed-Dürrü'n-Nâcî* isimli eseriyle özdeşleşmiştir. Ömer Feyzi Tokadî'nin hayatına dair kaynaklarda fazla bilgi mevcut değildir. Kesin olmamakla birlikte miladi 1801-1849 (h. 1216-1263) yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir.² Özellikle ölüm tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı tarihler yer almaktadır.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde Tokadî hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "Ulemayı muteahhirinden bir zat olup Tokatlıdır. 1265 tarihinde memleketinde irtihal eyledi. Eserlerinin en meşhuru olan *Dürrü'n-Nâcî*³ isimindeki (kitabı) talebeler arasında mütedavil olan matbu *İsagoci* şerhidir. Diğer eserleri; *Haşiye ala Şerhüsseyyidi ale'l-Muhtasar*, *Şerh-i Risaletü'l-Museviye fi'l-Aksiyeye*, *Haşiye ala Bahsi Ciheti vahde li'l-Fenari'dir*."⁴ H. Turgut Cinlioğlu'nun yazdığı, *Tokat Vilayeti Meşhurları* isimli kitapta da Ömer Feyzi hakkında bu verilen bilgilerden başka bir şey yer almamaktadır.⁵

Sicilli Osmanî de Ömer Efendi olarak geçen Tokatlı tek şahsiyet yer almaktadır. Bu kimsenin Ömer Feyzi Tokadî olup olmadığı belli değildir. Bu zata ilişkin verilen bilgi çok kısıtlıdır: "Ömer Efendi. Tokatlıdır. Müderris ve 1188'de (1774) Üsküdar mollası oldu. Sonra vefat etti."⁶

¹ Ömer Feyzi Tokadî, *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni Isagoci*, Dersaadet Matbaası, İst. 1312, s. 2.

² Doğum ve ölüm tarihiyle ilgili bilgiler, Tokadî'nin *Dürrü'n-Nâcî* isimli eserinin yazma nüshalarındaki künyelerden alınmıştır. Bkz. Tokadî, *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni Isagoci*, Arşiv no: 06 Hk 2162, Dvd No: 1327; aynı eser, Arşiv no: 06 Mil Yz A 9114/1, Dvd No: 1792 (yazmalar.gov.tr).

³ Bu adlandırma *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni Isagoci*'nin kısaltmasıdır. Bundan sonra biz de bu kısaltmayı tercih edeceğiz.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ank, 2000, I, s. 370.

⁵ Cinlioğlu, H. Turgut, *Tokat Vilayeti Meşhurları*, Samsun, 1950. S. 102.

⁶ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani (Osmanlı Ünlüleri)*, (Latinize Eden: S.A. Kahraman), İst, 1996, 4, s. 1316.

Eldeki sınırlı bilgilerden hareketle Ömer Feyzi'nin hayatına ve ilmi kişiliğine ilişkin bir takım kanaatlere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Tokatlı olduğu ve en meşhur eserinin *Dürrü'n-Nâcî* olması dışında başka bir şey öğrenemiyoruz. Ancak yazmış olduğu eserlerin isimlerine baktığımızda onun mantık bilimiyle oldukça fazla meşgul olduğunu anlayabiliyoruz. Çünkü eserlerin isimlerini dikkate alarak bir çıkarımda bulunacak olursak bunların hepsinin birer mantık kitabı olduğu aşikârdır.

Şimdi Ömer Feyzi Tokadî'nin söz konusu eserini esas alarak onun mantığa ilişkin görüşleri üzerinde duralım.

2. Ed-Dürrü'n-Nâcî Temelinde Ömer Feyzi Tokadî'nin Mantığa İlişkin Görüşleri

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ömer Feyzi'nin mantık konularındaki fikirlerini *ed-Dürrü'n-Nâcî* isimli eserinden öğrenme imkânına sahibiz. O, bu kitabı, Esirüddin el-Ebherî'nin (yaklaşık 1200-1265)⁷ *İsagoci*⁸ isimli eseri üzerine Arapça bir şerh olarak yazmıştır. İslam dünyasında *İsagoci*'ye şerh yazmak çok yaygındır. Bu yüzden ilk önce, Tokadî'nin de yapmış olduğu gibi özet olarak *İsagoci* hakkında bilgi vermek gerekir.

İsagoci, 'giriş, mukaddime' anlamına gelen Yunanca bir isimdir.⁹ Porphyrios'un¹⁰ (ö. 305) eserinin adıdır. Porphyrios bu kitabı, beş tümel konusunu derli toplu ortaya koymak amacıyla Aristoteles'in *Kategoriler* isimli eserine bir giriş olarak yazmıştır.¹¹ Bazı kaynaklara göre Arapça tercümesini İbn Mukaffa (ö. 755) doğrudan doğruya Yunancadan yapmıştır; kimilerine göre ise bu tercümeyi Eyyüp b. El-Kasım el-Rakki bir Süryani tercümeden yapmıştır. Porphyrios'un eserinin Arapça tercümeleri, şerhleri ve özetleri ilk zamandan itibaren birbirini takip etmiştir.¹² Yaygın kabule göre *İsagoci*, Müslüman mantıkçılar tarafından ilk devir-

⁷ Ebherî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bkz. Kömürcü, Kamil, *Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi [Ebherî Örneği]*, Yayınevi yay. Ank, 2010.

⁸ Ebherî'nin *İsagoci*'si ve ona yazılan şerhlerle ilgili bkz. Kayacık, Ahmet, *Ebherî'nin İsagoci'sinin İlk Şerhleri*, Basılmamış doktora tezi, Kayseri, 1996.

⁹ Porphyrios, *Isagoge*, (Çev. B. Çotuksöken), Remzi Kitabevi, ('Jean Tricot'un Tanıtma Yazısı'), İst. 1986 s. 22; Aynı eserin eki, Atademir, H. Ragıp, "Porphyrios'un İsagoji'si ve Birkaç Söz", (2) numaralı dipnot, s. 72-73.

¹⁰ Porphyrios ile ilgili bkz. Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, (Çev. A. Aydoğan), İz yay. İst. 2001, s. 347-348; Porphyrios, *age*, ('Jean Tricot'un Tanıtma Yazısı'), s. 21.

¹¹ Porphyrios, *age*, s. 31.

¹² Moh Ben Cheneb, "İsagoci" md, *İA*. MEB. C. 5/2, 1968, s. 1066.

lerde mantığa giriş, yani 'el-medhal' olarak anlaşılmış ve böyle tercüme edilmiştir.

Arapça 'medhal' kelimesi, Yunanca asıllı 'İsaguci' kelimesine bas-kın çıkmış ve uzun süre onun yerine geçmiştir. Ancak daha sonra başka bir isim altında olsa da tekrar açığa çıkmıştır. Miladi XIII. asırda bir mantıkçı, onu mantıktaki kısa eseri için isim olarak seçmiş ve günümüze kadar onun öğrenilmesini sağlamıştır. Adı geçen bu eser Esîrüddin el-Ebherî'nin *İsagûci fi'l-Mantık* adlı kitabıdır.¹³ İslam dünyasında *İsagoci* denince Ebherî'nin bu kitabı akla gelir.

İsagoci kelimesinin anlamı üzerine birtakım farklı açıklamalar ve spekülasyonlar yapılmıştır. Kısaca bunlar üzerinde durmak faydalı olacaktır. Söz konusu kelimeye verilmiş belli başlı anlamlar şunlardır: 1- Beş tûmeldir: Cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti. 2- 'el-Medhal,' yani mantığa giriştir. 3- Bu kitabı ortaya çıkaran ve düzenleyen filozofun ismidir. 4- İlim öğrenen bir öğrencinin ismidir ki, hocasının ona her meselede, 'Ey *İsagoci*, durum şundan şundan ibarettir,' diyerek seslenmesinden mülahemdir.¹⁴ Bazı *İsagoci* şarihleri bu öğrencinin Aristoteles'in oğlu olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁵

Bu ismin, mantığın kurucusu ya da sistemleştiricisi olarak kabul edilen Aristoteles'in adı olduğunu ileri sürenlerin yanında başka garip açıklamalar yapmış olanlar da vardır. Mesala: *İsagoci* üç kelimedendir oluşur: *İsa*: sen; *eğu*: ben; *ekî* (*îcî*): burada, anlamına gelir. Bunların toplu manası; 'otur, sen ve ben burada beş tûmelden bahsedelim'dir. *İsagoci*'ye bundan daha garip anlamlar verenler de olmuştur. Bazı yorumcular ise 'yaygın olan anlayışa göre *İsagoci*, beş yapraklı bir güldür; güzellik olarak böyle bir güle benzediği için bu şekilde isimlendirilmiştir,' demiştir.¹⁶

Ömer Feyzi de söz konusu kelimenin anlamına ilişkin benzer açıklamalarda bulunmuştur: "İsagoci, Yunanca bir kelimedir. 'İys,' 'eğu' ve 'îcî'den meydana gelmiştir. Okuma kolaylığı olması için (kelimenin

¹³ Mehran'dan aktaran Kayacık, *age*, s. 4-5.

¹⁴ Ehvânî, Ahmet Fuat, *İsagoci li Furfiryus el-Sûrî Nakl Ebî Osman el-Dîmeşkî*, Dâr-u İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1952, s. 50-51; benzer izahlar için bkz. Mehmet Fevzi Kureyşizade, *Fethu'r-Râci fi-Şerh-i İsagoci*, trhsz, yrsz. s. 5; Mehmet Fevzi Edirnevî, *Seyfu'l-Ğullâb Şerh-u Muğni't-Tullab*, Dersaadet Matbaası, İst. 1306. s. 10

¹⁵ Esîrüddin el-Ebherî, *İsâgûcî*, (metin-çeviri-inceleme: H. Sarıoğlu; hazırlayanın yazdığı giriş), İz yay, İst. 1998, s. 39.

¹⁶ Ehvânî, *age*, s. 51.

Arapça telaffuzunda yer alan) birinci hemze¹⁷ hafifletilmiş ikincisi de düşürülmüştür. (Bu parçaların toplu manası) sen ve ben burada demektir. (Gel sen ve ben burada konuşalım veya tartışalım ya da beş tümelenden bahsedelim.) ...Ya da bu isim bir gül adıdır daha sonra beş tümel için kullanılmıştır...Veya da *İsagoci*, bu konuyu (beş tümeli) ortaya koyan kimsenin adıdır ya da beş tümeli (ondan) öğrenen öğrencinin ismidir... Veya da beş yapraklı bir gülün adıdır, güzelliği sebebiyle beş tümele ad olmuştur...Bu ve bunlara benzer isimlendirmeler birer açık istiareddir. Ancak ilk iki isimlendirme mecazı mürseldir.¹⁸ Söz konusu kelimeye yukarıda verilen anlamlarla Ömer Feyzinin verdiği muhtemel karşılıkların neredeyse birbirinin aynı olması, müellifin İslam dünyasında cari olan mantık geleneğine hem lafzen hem de mana olarak muttali olduğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Ömer Feyzi bu kitabı, Esirüddin el-Ebherî'nin *İsagoci* isimli eseri üzerine şerh olarak yazmıştır. Ancak bu şerhin ilginç bir hikâyesi vardır. Bilindiği gibi gelenekte şerh işi, bir müellifin, şöhret bulmuş bir eseri esas alıp onun üzerine şerhler, yani açıklamalar yazması şeklinde cereyan eder. *İsagoci* şerhi olarak *Dürrü'n-Nâcî*'nin yazılması bu usulden farklı biçimde olmuştur. Tokadî'nin ifadelerine göre, döneminde meşhur olan çok itibar edilen Molla Fenârî'nin¹⁹ (ö. 1431) *İsagoci* şerhi²⁰ çok güzel bir eserdir ama güzel olduğu kadar da anlaşılması zordur. Bu zorluğu gidermek, *İsagoci*'yi daha açık ve anlaşılır tarzda ortaya koymak için Ömer Feyzi'nin oğlu Osman Zinnureyn bir risale yazmıştır. Daha sonra da bu risaleyi babasına okumuştur. Oğlunun yazdığı bu metni beğenip böyle bir olaydan etkilenen Tokadî, kendisinden sonra ona güzel bir hediye ve miras olması için onun yazdığı bu açıklamalı *İsagoci* risalesine şerh yazmıştır.²¹ İşte bu şerhe de *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci* ismini vermiştir. Bir anlamda Tokadî, oğlunun yazdığı *İsagoci* şerhine bir haşiye yazmıştır ki ilginç olan nokta burasıdır. Ancak hemen burada şunu ifade etmek gerekir ki Tokadî'nin şerhte esas aldığı metnin, oğlunun yazmış

¹⁷ Hemze: Arap alfabesinin birinci harfi olan 'Elif'in harekeli haline denir.

¹⁸ Tokadî, *age*, s. 23.

¹⁹ Fenârî'nin hayatı ile ilgili bkz. Aydın, İ. Hakkı, "Molla Fenârî" md. *DİA*, C. 30, İst. 2005, s. 245-246.

²⁰ Fenârî'nin *İsagoci* şerhine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kayacık, Ahmet, "İslam Mantık Geleneğinde Fenârî'nin Yeri," *İslami İlimler Dergisi (Mantık Sayısı)*, C.5, Y.5, S. 2, Güz 2010, s. 107-112.

²¹ Tokadî, *age*, s. 2-3.

olduğu metin değil; Ebherî'nin *İsagoci*'sinin metni olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu çalışmayı yaparken gerek kendi esas aldığımız nüshada²² gerekse de bakma imkanı bulduğumuz başka nüshalarda Tokadî'nin oğlunun yazdığı metni gösteren herhangi bir işaret mevcut değildir. Kitabın başında, Hacı İbrahim Yalvâcî tarafından yazıldığı ifade edilen *Dürrü'n-Nâcî Haşiyesine Giriş* isminde altı sayfalık bir açıklama vardır. Burada, kitabın yazılışına ilişkin yukarıda anlatılan olay geniş bir biçimde izah edilmiştir.²³

Şimdi baştan başlayarak eserin nasıl tertip edildiği üzerinde durulur. Tokadî, geleneğe uyarak ilk önce şerhini yaptığı metni, *İsagoci*'yi parça parça ele alıp açıklama yoluna gitmiştir. Şarih, asıl metnin, anlam bütünlüğüne göre bazen uzun bazen kısa sayılabilecek belirli kısımları parantez içine almış, ardından da açıklamıştır. Bilindiği gibi *İsagoci*'nin asıl metni sekiz sayfadan ibarettir. Böyle kısa bir metin, Ömer Feyzi tarafından-esas aldığımız metne göre-yüz altmış sekiz sayfa olarak açıklanmıştır.

Ömer Feyzi, eseri niçin kaleme aldığını, yukarıda aktarılan hikâyeyi anlatarak ortaya koymuştur. Ardından besmele²⁴ lafzını paranteze alarak, Hz. Muhammed'in 'Besmele ile başlamayan her iş sonuçsuzdur' sözüne atıf yapmıştır. Bu söze dört yönden itiraz edildiğini dile getirmiş ve bunları sırasıyla çürütmüştür.²⁵

Ömer Feyzi, daha sonra *İsagoci*'nin müellifi olan Ebherî'ye ait bilgiler vermiştir. İlk önce Ebherî adının önünde zikredilmiş olan sıfatlara yer vermiş ve onun, müteahhirun (sonra gelenler) bilginlerinin en faziletlilerinden, çok derin hikmet ve bilgelik sahibi bir kimse olduğu ifadesini ele almıştır.²⁶

²² Esas aldığımız matbu metin, künyesi yukarıda 3 numaralı dipnotta geçen kitabın metnidir.

²³ Bkz. Tokadî, *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci* içinde *Dürrü'n-Nâcî Haşiyesine Giriş*, s. 4-5.

²⁴ *Bismillahirrahmanirrahim (Rahman-rahim Allah'ın ismiyle)*

²⁵ Tokadî, *age*, s. 3-4; benzer bir açıklama için bkz. Edirnevî, *age*, s. 3-4.

²⁶ Burada bir noktaya işaret etmek gerekir. İslam mantık tarihinde *mütekaddimun* (önce gelenler) ve *müteahhirun* (sonra gelenler) mantıkçılar ayrımı vardır. Bu ayrım farklı farklı ortaya konmuştur. Mesela, Mehmet Ali Aynî'nin ifadesine göre İslam ilim ve kültür çevrelerinde, hicri 1390'da vefat etmiş olan Sadettin Taftazânî'den önce yaşamış bilginlere *mütekaddimun*, ondan sonra yaşamış olanlara da *müteahhirun* denmektedir.²⁶ Bundan farklı bir ayrıma göre, Eflâtun (ö.m.ö. 347), Aristoteles (ö.m.ö. 322), Batlamyus (ö. 165) ve Galinos (ö. 216) gibi filozoflar *mütekaddimun*; Fârâbî (ö. 950), İbn Sîna (1037) ve Sühreverdî (ö. 1191) gibi filozoflar ise *müteahhirun* bilginler arasında sayılmıştır. Bu konuda Tokadî,

Bu noktada Ömer Feyzi Efendi, asıl metinde Ebherî adının başına getirilmiş sıfatlardan biri olarak yer alan *hukemâ-hakîm* (hikmet sahibi, filozof) kelimesinin kökünü oluşturan *hikmet* (felsefe)²⁷ kavramını açıklamıştır. Ona göre *hikmet* (felsefe), *insanın gücü ölçüsünde bir şeyin zati olarak ne olduğunu (mahiyetini) bilmesidir*. Ona göre kelamcılarla hikmet sahipleri (filozoflar) arasındaki fark, şeriata bağlı olup olmama noktasında ortaya çıkar. Birinci kısımda yer alanların (kelamcılar) başlangıç ve son (mebde' ve mead) hakkındaki bilgileri ya çıkarım (istidlal) yoluyla ya da nefis terbiyesi (riyazet) yoluyla ortaya çıkar. Bunlardan birinciler (çıkarmıyla bilgi elde edenler) kelamcılardır, ikinciler (nefis terbiyesiyle bilgi elde edenler) ise tasavvufçulardır. Yukarıda geçenlerden ikincilerin (hikmet sahipleri) bilgileri ise ya kendilerinden öncekilerin gittiği yolda yürümek (meşy) usulüyle ya da sezgi/içe doğuş (keşf) usulüyle meydana gelir. Bunlardan birinci kısımdakiler (kendilerinden öncekileri takip edenler) Meşşâî (Peripatetikler)²⁸ filozoflardır, ikinci kısımda yer alanlar ise İşrakî²⁹ filozoflardır.³⁰

Bu izahat, Ömer Feyzi'nin kendi zamanındaki felsefi, kelami ve tasavvufi mirasa bir hayli vakıf olduğunu göstermesi yanında, onun düşüncelerini üzerine bina ettiği kaynakları da açığa çıkarmaktadır. Yukarıda aktarılan açıklamalarda kendini gösteren bir başka dikkat çekici husus, Ömer Feyzi Efendinin yapmış olduğu hikmet-felsefe tanımıdır. Söz konusu tanım, Müslüman filozofların yapmış oldukları hikmet-felsefe tanımları arasındaki en mükemmel tariflerden biridir. Benzer bir tarif, İslam dünyasında ilk telif mantık kitabı yazar ve aynı zamanda çoğunluğun kabulüne göre ilk Müslüman filozof olarak kabul edilen Kindî tarafından yapılmıştır.³¹ Ömer Feyzi'nin hikmet kavramına ilişkin-

ikinci yaklaşım tarzına benzer biçimde, İbn Sîna, Fârâbî ve bunlardan sonrakileri müteahhirun; Sokrat (ö.m.ö. 399), Hipokrat (ö.m.ö. 370), Eflatun, Galinos ve bunlardan öncekileri de mütekaddimun olarak kabul etmiştir. (Bkz. Mehmet Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 10, yıl: 3, İst. 1928, s. 52; M. Fevzi Kureyşizâde, *age*, s. 3; benzer bir izah için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-İlm*, İst. 1315)

²⁷ Felsefe-Hikmet ilişkisi için bkz. Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV. yay. Ank, 1997, s. 23.

²⁸ "Meşşaiye" için bkz. Bayrakdar, Mehmet, *age*, s. 102.

²⁹ İşrakîye için bkz. Bayrakdar, *age*, s. 104.

³⁰ Bkz. Tokadî, *age*, s. 9.

³¹ Müslüman filozofların hikmet-felsefe tanımları ve Kindî'nin söz konusu tanımı için bkz. Bayrakdar, *age*, s. 20-23.

burada özet olarak verdiğimiz ancak müellifin kitabında çok ayrıntılı olarak- yapmış olduğu açıklamalar, Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan düşünürün, felsefi alt yapısını göstermesi bakımından önemli olduğu kadar; bunun yanında söz konusu açıklama biçimi, o dönemin Osmanlı ilim dünyasında felsefe ve mantık müktesebatının genişliğine ve derinliğine ilişkin ipuçları vermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Ömer Feyzi, daha sonra *İsagocî* yazarının ön adı olan *Esirüddin* kelimesini açıklamıştır. Bu tamlamanın başka nitelermeler yanında, şahsı övmek için söylenmiş bir lakap olduğunu ifade ettikten sonra onu *Esir* ve *ed-din* olarak ikiye ayırmış olan Ömer Feyzi; *Esir*'in Arapçada seçilmiş anlamına geldiğini, yani müellifin, dinin seçilmiş kişilerinden biri olduğunu dile getirmiştir. *Ed-din* kavramı üzerinde ayrıca durmuş olan şarih, söz konusu kelimenin itaat ve ceza anlamına geldiğini söyler. Bununla kast edilen şeyin ise kendisine itaat edilmesi sebebiyle *din*, kendisi üzerinde birleşmesi sebebiyle *millet* ve kendisine müracaat edilmesi (dönülmesi) sebebiyle de *mezhep* olarak isimlendirilen şeriat (takip edilen yol) olduğunu işaret ettikten sonra, buradan hareketle dinin bilinen şu en meşhur tanımına yer verir: "Akıl sahiplerinin övülmüş (hür) iradeleriyle seçtikleri ve onları iyiliğe götüren ilahi kanundur." Bu tanımdan sonra Ömer Feyzi, dinin Allah'a, milletin peygamberlere ve mezhebin de müçtehitlere nispet edildiğini dile getirir.³² Ömer Feyzi'nin burada aktarılan özet malumat yanında din kavramına ilişkin daha ayrıntılı konuları tartışmış olmasından hareketle onun kelim ilminde de bir hayli geniş ve derin bilgiye sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ömer Feyzi, şerh ettiği kitabın yazarının nisbesi, bir anlamda adı olan *Ebherî* kelimesi üzerinde durmuştur. *Ebherî*, kelimesinin bir kabile (aşiret) mi yoksa yer adı mı olduğu ve nasıl telaffuz edileceği konusunda farklı fikirler vardır. Ömer Feyzi'nin bu konudaki düşüncelerini aktarmadan önce söz konusu farklı fikirler üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Bu nisbenin kabileye ait olduğunu ifade etmiş kimseler³³ yanında, *Ebherî*'nin doğduğu beldenin ismi olduğunu iddia edenler de olmuştur.³⁴ Bir belde ismi olarak alındığında; kaynaklarda *Ebher* (al-Abhar) eski bir

³² Bkz. Tokadî, *age*, s. 9.

³³ Bkz. Edirnevî, *age*, s. 10.

³⁴ Mehmet Fevzi Kureyşizade, , *age*, s. 2.

İran şehri olarak geçmektedir.³⁵ Bunun yanında *Ebherî* nisbesinin galatı meşhur, yani şöhret bulmuş yanlış bir kullanım olduğunu, mantıkçının asıl nisbesinin *Ebehrî* olması gerektiğini ileri sürenler de vardır.³⁶ Ömer Feyzi bu son görüşü dile getirerek tartışmaya iştirak etmiştir. Kısa ızahından anlaşıldığı kadarıyla Tokadî, bu ismin, *Ebehr* (*Ebheran*) olarak bilinmesi; ancak öyle meşhur olduğu için *Ebher* (*Ebheran*) olarak okunması gerektiğini ifade etmiştir.³⁷ *Ebherî* nisbesinin kabileye ait olması daha muhtemeldir. Çünkü *Ebherî*, kaynaklardan elde edilen sınırlı bilgilere göre İran'da değil, Irak coğrafyasında doğmuş, Musul'da ilim tahsil etmiş, Erbil'de ve başka kuzey Irak şehirlerinde bulunmuştur.

Mantık kelimesinin anlamı üzerinde duran Ömer Feyzi, onun ya mimli master (Arapçada başına mim (me) harfi getirilen masterlar) olduğunu ve bu sanata mübalağa için isim olduğunu; ya ism-i mekân (mekân ismi) olduğunu, ikisini de kapsamı sebebiyle zahiri ve batıni mekânlardan daha genel olduğu için bu ismin verilmiş olabileceğini; ancak bu adlandırmanın ism-i zaman (zaman ismi) olamayacağını ifade eder. Bu ilme mantık adının verilmesinin diğer ilimlerde olduğu gibi bir takım sebepleri olabileceğine dikkat çeken şarih bunları şöyle sıralamıştır: 1- İster delillendirilmiş ister delillendirilmemiş olsun (o ilme ilişkin) problemler sebebiyle; 2- (o ilme ilişkin) yargılar sebebiyle; 3- belirlenen bu yargıların tekrar edilmesi sonucu ortaya çıkan özel bir meleke sebebiyle; 4- (önceki üç sebebi) içine alacak tümel bir kavram sebebiyle; 5- bunların dışında kalan bir sebeple konulmuş isimdir.³⁸ Mantığın kurucusu da (sistemleştiricisi/mübdisi) Aristoteles'tir.³⁹

Mantık ilminin kaç bölümden oluştuğu, yani mantığın inceleme alanına giren konular, *İsagoci* şerhlerinin başlangıç kısımlarında ele alınır. Bu konuda farklı yaklaşım biçimleri vardır. Mantığı kimileri sekiz, kimileri dokuz, kimileri on bölüm olarak kabul etmişlerdir.⁴⁰ Ömer Feyzi de şerhinin başında bu konuyu ele almıştır. Ona göre, bir genel kabul olarak

³⁵ Bkz. İbrahim Zühdî, *Mürşidü'l-Mübtedâ [(İsagoci Şerhi), İsagoci Risaleleri içinde]*, Dersaat yay. İst. 1311, s. 3; Brockelmann, Carl, "Ebher" md. *İA, MEB*, IV. İst. 1948, s. 5.

³⁶ Bkz. Muhammed Rüşdî Karaağacı, *Tuhfetü'r-Rüşdî (İsagoci Şerhi)*, İst. 1252, Dârû'l-Âmire, s. 12; Edirnevî, *age*, s. 10.

³⁷ Bkz. Tokadî, *age*, s. 9.

³⁸ Bkz. Tokadî, *age*, s. 21.

³⁹ Bkz. Tokadî, *age*, s. 23.

⁴⁰ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, (Neşreden, Muhammed el-İskenderânî), Beyrut 2004, s. 452; Molla Fenârî, *Fenârî ala Metni İsagoci*, İst. 1309, s. 3; İzmirli, *age*, s. 10.

(cumhura göre) mantık şu dokuz bölümden oluşur: 1- Beş tümel, 2- Tanım (kavl-i şarih), 3- Önermeler, 4- Kıyas 5- Burhan, 6- Cedel, 7- Hitabet, 8- Şiir 9- Muğalata. Bazı mantıkçıların bunlara, mantıkla çok sıkı bağı olduğu için lafızlar bahsini de ekleyerek bölüm sayısını ona çıkardıklarını ifade eden şarih gerçekte lafızlar bahsinin mantığın sınırları içerisinde yer almayan bir konu olduğu kanaatini dile getirdikten sonra; bir şeyi ifade etmenin, öğretmenin, öğrenmenin, anlamamanın ve anlatma işinin ancak onlar ile mümkün olduğundan lafızlar konusunun bu sanatın giriş bölümünü oluşturmuş olduğuna işaret eder. Ancak yine de şarihin ifadesine göre bu bahsi, mantığın bölümleri arasında kabul edenlerden bir kısmı amacı onu gerçek bir bölüm olarak değil; sayısal (adedi) bir parça şeklinde değerlendirmilerdir. Bu durum aynen namaza başlangıç tekbirinin, namazın asli bir parçası olmaması kuralına benzer. Mantığın bölümleri konusunda ilk başta zikredilen genel kabulün aksine bir şey söylenemez. Yani mantık yukarıda sayılan dokuz bölümden oluşur.⁴¹

Lafızlar bahsinin mantığın konularından biri olmasına ilişkin bu açıklama biçimi mantık geleneğinde benimsenmiş olan yaklaşım tarzının değişik bir ifadesidir. Çünkü mantıkla dil arasında kuvvetli bir bağ vardır. Dil düşüncenin ifadesidir. Bu açıdan insan, düşüncesini doğru biçimde yalnızca sözlerle başkasına aktarabilir.⁴² İslam mantıkçıları bundan dolayı eserlerine genellikle lafızlar ve bunların delaletlerini ele alarak başlamışlardır. İbn Sînâ'ya göre, mantığın lafızlarla ilgilenmesi, onların iletişimin ve konuşmanın yegane aracı olmaları sebebiyledir; iletişimi ve konuşmayı sağlayacak başka bir araç olması durumunda lafızlar, mantığın inceleme alanına girmezdi.⁴³ Mantığın konuları sıralanırken dikkat çeken bir nokta –bir klişe olarak mantığın temel bölümlerini oluşturduğu kabul edilen- Aristoteles'in *Organon* külliyyatının -Porphyrios'un *İsagogi*'sini dışarıda tutarak söyleyecek olursak- birinci kitabı olan *Kategoriler*'in zikredilmemiş olmasıdır.

Ömer Feyzi, mantığın konusuyla bağlantılı bir şekilde, bu ilmin tasavvurlar (kavramlar) ve tasdikler (yargılar) olmak üzere iki tarafının olduğunu; bunların da kendi içlerinde dayandıkları ilkeler (mebadi) ve güttükleri amaçlar (makasid) bakımından farklılaştıklarını ifade eder.

⁴¹ Tokadı, *age*, s. 23-24.

⁴² Bingöl, Abdülkuddüs, "İletişim Bağlamında Dil ve Mantık", *AÜİFD*, (Necati Öner Armağanı), C. XL, Y, 1999, s. 108.

⁴³ Bkz. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, (Çev. Ö. Türker), Litera yay. İst. 2006, s. 15-17.

Buna göre tasavvurların dayanağı beş tümel, amacı tanım iken; tasdiklerin dayanağı önermeler ve önermeler arası ilişkiler, amacı kıyastır. Şarihe göre kıyas mantık sanatında güdülen en yüce amaçtır.⁴⁴ Mantiğin tasavvur ve tasdik olarak ikiye bölünmesi mantık geleneğinde yaygın olan bir yaklaşım biçimidir.⁴⁵ Burada Ömer Feyzi yine geleneği takip etmiştir. Bu gelenek ise Meşşai mantık geleneğidir. Bunu, şimdiye kadarki ele alınan konulara ilişkin yapılan açıklamalardan çıkarmanın yanında özellikle şarihin kıyasa yaptığı vurgudan rahatlıkla anlayabiliyoruz. Çünkü Meşşai mantıkçılara göre kıyas, mantığın en temel konusu oluşturur.⁴⁶

Mantiğin amacı, tasavvur (kavram) ve tasdik (yargı) türünden bilinmeyen şeyleri ortaya çıkarmaktır.⁴⁷ Kitaba bir giriş babında buraya kadar mantığın tanımı, konusu ve amacı üzerinde durmuş olan Ömer Feyzi bu noktadan sonra, *İsagoci*'nin asıl metninde olduğu gibi lafızlar bahsinden başlayarak sırasıyla mantığın bütün konularını ele alıp incelemektedir.

Lafızlar (terimler) konusunu bu incelemede birinci sıraya koymuş olan Ömer Feyzi, 'vaz yoluyla bir anlamı gösteren lafız' ifadesini ele alırken; lafızlar bahsi incelenirken bir bölme (taksim) yapılmış olduğunu dile getirmiş; bu konuda Saçaklızâde (ö. 1698) ve (Molla) Câmî'nin (ö. 1492) görüşlerine yer vermiştir. Kelime olarak *lafız*'ın sözlükte 'atmak'; istilah manasının ise 'ister canlılardan ister cansızlardan olsun çıkış yerine istinaden ağızdan çıkan ses' olduğunu, (Molla) Câmî ve Birgivî (ö. 1573) gibi gramercilerin görüşlerine ve bu konulara ilişkin tartışmalara da atıflar yaparak ifade eden Ömer Feyzi aynı şekilde delalet kelimesini de ele almıştır. Buna göre delalet sözlükte, 'yol gösterme, işaret etme' manalarına gelirken; terim olarak ise 'bir hal üzere olan şeyin, onun doğru ya da zanni bilgisini gerektirmesi' anlamına gelir. Sözlü (lafzî) ve sözsüz (gayri lafzî) olarak iki kısmı olan delalet, başka bir açıdan vaz'î, tabîi ve akli olmak üzere üçe ayrılır. (Bunlar birbirleriyle eşleştirildiğinde altı delalet

⁴⁴ Tokadî, *age*, s. 24.

⁴⁵ Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, Ank, 1978, s. 23; Sarioğlu, Hüseyin, "Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi", *İlmi Araştırmalar D*, S.11, İst, 2001, s. 154; Wolfson, Harry Austryn, "The Terms Tasawwur And Tasdiq In Arabi Philosophy And Their Greek, Latin And Hebrew Equivalents", *The Moslem World*, Hartford, S. 33, Y, 1943. (İslamic Philosophy; içinde, Vol: 97, Frankfurt 2000, içinde), s. 276.

⁴⁶ Esirüddin el-Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*, (Thk. ve nşr. H. Sarioğlu), Çantay yay. İst, 1998, s.198.

⁴⁷ Bkz. Tokadî, *age*, s. 39.

çeşidi ortaya çıkar.) İçlerinde en doğru delalet türü, sözlü vaz'î olandır ve bunun da; mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç çeşidi vardır.⁴⁸

Delalet konusunu analitik tarzda tartışmaya devam eden Ömer Feyzi, bir lafzın (terimin) bir manayı nasıl gösterdiği meselesini incelerken bir dil felsefecisi gibi konuyu dilin kökeni problemine kadar götürür. Bu konuda İslam kelamının önde gelen isimlerinden (Ebu Hasan) el-Eş'ari'ye (ö. 935) bir göndermede bulunur. Ömer Feyzi'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Eş'ari'ye göre, lafızları Allah koymuştur (vaz etmiştir) ve kullar da ona uymuştur. Bu uyma işi ise ya vahiyle talim yoluyla; ya da Allah'ın sesleri ve harfleri cisimlerde yaratması ve insanlardan bir kimsenin veya topluluğun da bunları duyması yoluyla; ya da (Allah'ın insanlardan birinde lafızları) zorunlu bir bilgi olarak yaratması yoluyla olur. Eş'ari'nin bu görüşünün kelamcılarının çoğunluğu tarafından benimsenmiş olduğunu ifade eden şarih, (Sadeddin) Taftazânî'nin 'bunun böyle olduğunun açık olduğunu,' söylediğine; (Seyfullah) Âmidî'nin (ö.1233) ise bu görüşün doğru olduğunu dile getirdiğine işaret eder.⁴⁹

Ömer Feyzi'ye göre bu konuda ileri sürülen başka bir görüş de; lafızları (manalar için) koyanın (vaz edenin ilk insan) Âdem peygamber olduğudur. Daha sonra tanımlamalar (tarif), aynen bir çocuğun konuşmayı öğrenirken işaretlere ve başka şeylere dayanarak kelimeleri tekrar tekrar birbirine bağlamasında olduğu gibi tekrarlar ve işaretler yoluyla ortaya çıkmıştır. Bu son yaklaşımı zayıf olarak değerlendirdiği anlaşılan şarih, daha sonra yine bir kelamcı olan Ebu İshak İsfarayini'nin (ö. 1027), 'lafızların yanında istilahları da Allah'ın koymuş olduğu, geri kalanların ise muhtemel olduğu' görüşüne yer verir ve Adudiddin el-İcî'nin (ö. 1355) de aynı yaklaşımı benimsediğini ifade eder. Bu konuda Mutezile mezhebinin görüşlerine de yer vermiş olan Ömer Feyzi, Abbad bin Süleyman ve bazı Mutezile mensuplarının, lafzın kendi zatına (kendisine) delalet etmeyeceği tarzındaki spekülâtif yaklaşımlara da atıfta bulunur. Onlara göre bir lafzı tercih eden (bir anlamda vaz eden) kimse, 'vurma' lafzının 'acı vermeye' ve 'öldürme' lafzının 'canı yok etmeye' delalet etmesinde olduğu gibi onu kendi iradesiyle tercih eder; aynı şekilde bir

⁴⁸ Bkz. Tokadî, *age*, s. 24-26.

⁴⁹ Bkz. Tokadî, *age*, s. 27.

kimse, lafzı tahsis edici kimse olmadan kendi isteğiyle tahsis eder, yani belirler.⁵⁰

Bu tartışmaya özet bir biçimde de olsa özellikle yer vermek istedik. Çünkü şerh metninde, gerek delalet konusuyla bağlantılı olarak dilin kökenine ilişkin aktarılan bu tartışma; gerek meselenin ortaya konmasında başvurulan dil oyunları ile ilgili saptamalar ve edebi sanatları kullanma gücü; gerekse de yapılan grametik analizler ve atflar bize, Ömer Feyzi'nin düşünce evreninin genişliğini ve ifade kabiliyetini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Daha öncede işaret etmiş olduğumuz gibi ele aldığımız şerhte, Ömer Feyzi'nin kelami tartışmalara bir hayli ilgisinin olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Örneğin, basit (müfret) ve bileşik (müellef) lafızlar bahsinde konuyu doğrudan varlık (vücut) ve yokluk (adem) tartışmasına dönüştüren şarih, eşyada asıl olanın yokluk olduğunu dile getirerek, asli yokluğun, ansızın ortaya çıkan varlıktan önce geldiğini dile getirmiş, konunun devamında, bilginin, varlığın bilgisi olduğunu; var olmayanın bilgisinin söz konusu olmayacağını ifade etmiştir.⁵¹

Lafız mana ilişkisinde mananın, lafızdan anlaşılan şey olduğunu ileri süren şarih, bununla bağlantılı olarak delalette kasıt ve iradenin şart olduğuna dikkat çeker. Ömer Feyzi, lafızlar ve çeşitleri üzerinde uzun tahliller yapar, basit lafzın altı çeşidini (suver) zikrederek tümel (külli) ve tikel (cüzî) lafızlar konusunda da dikkat çekici belirlemelerde bulunur. Ona göre tüm ile tümel (küll-külli) ve tek ile tikel (cüz-cüz'î) arasında fark vardır. Tümel, parçalarına, 'Zeyd insandır' örneğinde olduğu gibi eşit olarak yüklenirken; tüm, parçalarına, 'bal macundur' ve 'duvar evdir' örneklerinde olduğu gibi böyle yüklenmez. Tüm, parçalarıyla kaim iken tümel böyle değildir. Tüm, dış dünyada mevcut iken tümel mevcut değildir. Tüm'ün parçaları sonlu iken tümelin parçaları cennet nimetleri gibi sonsuz olabilir. Tüm'ün bir mekanda parçaları ile birlikte hazır bulunması gerekirken tümel için böyle gereklilik yoktur...⁵²

Tümel ve tikel lafızlar konusunu tüm ayrıntılarıyla inceleyen şarih, dikkat çekici bir biçimde mantık ya da ilimde asıl önemli olanın tümel lafızlar olduğunu, tikel lafızlardan yüz çevrilmesi gerektiğini vurgular.⁵³

⁵⁰ Bkz. Tokadî, *age*, s. 28.

⁵¹ Bkz. Tokadî, *age*, s. 34-35.

⁵² Bkz. Tokadî, *age*, s. 35-37.

⁵³ Bkz. Tokadî, *age*, s. 39.

Bu yaklaşım tarzı bize, daha öncede işaret ettiğimiz gibi Ömer Feyzi'nin, Meşşâî anlayışa bağlı olduğunu gösterir. Çünkü gerek İslam mantıkçılarına⁵⁴ ve gerekse de mantığın banisi olan Aristoteles'e göre bilgi tümelin bilgisidir.⁵⁵ Bu yüzden Aristoteles ve onu takip edenlerin mantık teorisinde en kesin ispat biçimi tümdengelim olmuştur.

Tümeller konusuna bir hayli ağırlık vermiş olan Ömer Feyzi, geleneksel olarak beş tümel olarak adlandırılan cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti üzerinde de oldukça uzun sayılabilecek açıklamalarda bulunmuştur. İslam mantıkçıları bu beş tümel kavramı, özsel ve ilineksel olmalarına göre ikiye ayırırlar. Buna göre, mahiyete dahil olmaları sebebiyle cins, tür ve ayırım özsel; mahiyetin dışında olmalarından dolayı da hassa ve ilinti de ilineksel kabul edilir.⁵⁶ Şerhinde bu ayrıma işaret eden Ömer Feyzi, tümel lafızların, bu şekilde ikiye ayrılmasının yanında bunlara bir de ne özsel ne de ilineksel olarak nitelenen bir lafız eklendiğini, bunun da "tür" olduğunu ifade etmiş ve bu konuya ilişkin farklı fikirlere yer vermiştir.⁵⁷

Türün özsel olup olmadığına ilişkin uzun bir tartışmaya girişmiş olan Ömer Feyzi, başta, *İsagocî*'nin meşhur şarihlerinden Molla Fenârî'nin söyledikleri olmak üzere konuya ilişkin birçok yaklaşım biçimini ele almıştır.⁵⁸ Şarih, bu noktadan sonra tümel lafızlar, yani kavramlar ve özellikle beş tümel üzerine detaylı açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁹

Buraya kadar *Dürrü'n-Nâcî*'yi gerek konu, amaç, yöntem ve üslup bakımından tanıtan başlangıç bölümü ve gerekse de-İslam mantıkçılarının yapmış oldukları gibi bu kitapta da mantık ilminin başına yerleştirilmiş olan-lafızlar ve delalet bahsi ve kavramlar konusu üzerinde yeteri kadar durmuş olduk. Ömer Feyzi'nin mantığa ilişkin görüşlerine giriş babında buraya kadar verilen bilgilerin yeterli olacağı düşüncesinden hareketle ve çalışmanın sınırlarını da göz önünde bulundurarak bu nok-

⁵⁴ İbn Sînâ, *age*, s. 21.

⁵⁵ Bkz. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, (Çev. A. Houshiary), YKY, İst, 2005, s. 44; tümellerin bilgisi konusunda Aristoteles'in yaklaşımına ilişkin detaylı bir analiz için bkz. Heinaman, Robert, "Aristoteles'te Cevherin Bilgisi" (Çev. Kamil Kömürcü) *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 7, S. 13, Y. 2013, s. 378.

⁵⁶ Molla Fenârî, *age*, s. 7-8.

⁵⁷ Bkz. Tokadî, *age*, s. 40.

⁵⁸ Bkz. Tokadî, *age*, s. 42.

⁵⁹ Bkz. Tokadî, *age*, s. 45-55.

tadan sonra mantığın geri kalan konularına ilişkin, şarih'in yapmış olduğu açıklamalar ana hatlarıyla aşağıdaki gibidir.

Ebherî'nin ihmal etmiş olduğu gibi kategoriler⁶⁰ konusuna yer vermemiş olan Ömer Feyzi, lafızlar bahsinden sonra asıl metni takip ederek "tanım" (kavl-i şarih) konusunu izah etmeye başlamıştır. Böylece mantığın tasavvurat (kavramlar) kısmının ilkeleri (mebâdi) olan beş tümelin açıklanmış olduğunu dile getiren şarih, mantığın dokuz bölümünden ikincisini oluşturan tanım konusunun ise tasavvurat kısmının amacını (makasid) teşkil ettiğini ifade eder. Şerhteki ifadelerle göre, sözlükte men etmek, ıstılahta ve usulde, İbn Hacıb'in (ö. 1248) dediği gibi ister tanım ister resm olsun, kesin tarif anlamına gelen tanım (hadd), bir şeyin mahiyetine delalet eder. Tanımın çeşitleri olarak, tam tanım (hadd-i tam), eksik tanım (hadd-i nâkıs); tam resm (resm-i tam), eksik resm (resm-i nakıs) olmak üzere bilinen tanım çeşitleri üzerinde durulmuştur. Bunun yanında hakiki (gerçek), lafzî (sözlü) ve tembihi tanımdan da bahsetmiş olan Ömer Feyzi tanım çeşitleri arasındaki farklar, benzerlikler ve ilişkiler üzerinde de durmuş, meselenin sonunda bu konuları Seyyid Sened Sadeddin Taftazânî'nin⁶¹ *Haşiye-i Miftah* isimli eserinde en mükemmel biçimde ortaya koymuş olduğunu; ancak kendisinin (okuyucuyu) bunaltmamak için oradaki detaylara girmekten kaçındığını ifade etmiştir.⁶²

Tanım konusunu incelemekle mantığın tasavvurat kısmını bitirip tasdikât bölümünün başlamış olduğuna dikkat çeken Ömer Feyzi, bu bölümün önermelerle (el-qadâyâ) başladığını söyler. Hüküm/yargı ifade etmesi sebebiyle bu ismin önermeye (qaziyye) adının verildiği dile getirildikten sonra onun, "söyleyeni hakkında 'söylediği doğrudur ya da yanlıştır' demeye uygun söz" biçiminde yapılan klasikleşmiş tanımı de-

⁶⁰ Porphyrios'un *İsagocî*'sinin birinci kitap olarak Aristoteles'in *Organon* külliyyatının başına eklenmesiyle dokuza ulaşan mantığın bölümlerinden biri *Kategoriler* kitabıdır. Ancak İslam mantıkçıları, genel itibariyle *Kategoriler* bahsinin kuvvetli bir ihtimalle, daha çok felsefenin inceleme alanına girdiği düşüncesinden hareketle onu mantığın dışında tutmayı tercih etmişlerdir. İslam mantıkçılarının *Kategoriler*'e ilişkin yaklaşım tarzları için bkz. Kömürcü, Kamil, *Esirüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, Yayınevi yay. Ank. 2010. s. 32-33.

⁶¹ Ömer Feyzi, bazen sadece 'Seyyid Senet' şeklinde bazen de yukarıda ifade edildiği gibi tam ismiyle, meşhur İslam bilgini Taftazânî'ye birkaç farklı eserinin ismini zikretmekle atıflar yapmıştır. Taftazani ve eserleri ile ilgili bkz. Kumbasar, H. Murat, "Taftazânî (H. 722-792/M. 1322-1390)'nin Eserleri", *Atatürk ÜİFD*, S. 25, Erzurum, 2006.

⁶² Bkz. Tokadî, *age*, s. 58-65.

taylı olarak analiz eder ve önerme çeşitleri üzerinde durur. Bu konularla ilgili birden çok görüşe yer verir. Önermeler ve çeşitlerine ilişkin tartışmalı konular, itirazlar ve bunlara verilen; kimi zaman gramere, kimi zaman cedele ya da münazaraya dayalı bazen de hepsinin birlikte sergilenmesiyle oluşturulan ve bazen zekice bazen de yorucu tarzdaki cevaplarla işlenir.⁶³ Önermeler konusu, çelişki ve döndürmeden oluşan önermeler arası ilişkiler (ahkam-u qadâyâ) bahsiyle sona erer. Ömer Feyzi, döndürme konusunun anlaşılabilmesi için çelişkinin bilinmesi gerektiği söylenerek, çelişkinin, döndürmeden önce ele alındığına dikkat çekilmiştir.⁶⁴ Döndürme konusunda asıl metnin sahibi Ebherî sadece yüklemli önermelerin düz döndürmeleri üzerinde durmuştur.⁶⁵ Ömer Feyzi, yüklemli önermelerin yanında şartlı önermelerin düz döndürmelerini de ele almış; şartlılardan sadece bitişik şartlı olanların döndürülebileceğini, ayrı şartlıların ise döndürülemeyeceğini ifade etmiştir. Şarih, düz döndürmeye ilave olarak, asıl metinde hiç bahsi geçmeyen, ters döndürmeyi de incelemiştir.⁶⁶

Önermeler konusunu bu şekilde bitirmiş olmakla mantığın tasdik (yargılar) kısmının dayandığı ilkeleri (mebâdî) ortaya koymuş olduğunu ifade eden Ömer Feyzi, bu bölümün amacı (makasid) olan kıyas bahsine gelmiş bulunduğunu ifade ederek kıyasa giriş yapmıştır. Kıyasın kendisiyle akli ve şer'î hükümlerin idrak edildiği en yüce amaç ve varılmak istenen en yüksek nokta olduğunu vurgulayan şarih; kıyasın, kesin (yakin) öncüllerden kesin sonuçlara -ki bu kesin sonuçların özellikle Vacip Teâla'nın (Allah'ın) sabit kıldığı kesinlikte sonuçlardır- ulaştıran bir araç olduğuna dikkat çeker.⁶⁷

Mantıkla uğraşan hemen herkes, özellikle Aristoteles'in mantık anlayışını benimseyenler, Ömer Feyzi'nin yapmış olduğu gibi, kıyasa büyük bir değer atfetmişlerdir. Kıyasa verilen bu değer temelinde, mantığın kurucusu olan Aristoteles'in kıyasa verdiği önem vardır. Onun kurduğu mantık sisteminde asıl amaç kesin ispata ulaşmaktır. Bu ispata ise ancak akıl yürütmeye ulaşabilirdi. Akıl yürütmenin en güzel yolu da dedüksiyon/tümdengelim, bunun en mükemmel şekli de kıyastır. Bu se-

⁶³ Bkz. Tokadî, *age*, s. 65-84.

⁶⁴ Bkz. Tokadî, *age*, s. 84-94.

⁶⁵ Bkz. Ebherî, *İsagoci*, s. 7-8.

⁶⁶ Bkz. Tokadî, *age*, s. 95-96.

⁶⁷ Bkz. Tokadî, *age*, s. 96.

bepile Aristoteles, kıyası mantığın temel direği olarak gördü. Kıyasın mantıktaki önemi ve değerine ilişkin bu algılama biçimi, Aristoteles'ten günümüze kadar, klasik mantıkla bağlı olan herkes tarafından kabul edilip devam ettirilmiştir.⁶⁸ Ömer Feyzi'nin kıyasa yaklaşım tarzı, bu anlayışın bir tezahürüdür.

Ömer Feyzi ilk olarak kıyas kelimesinin sözlük anlamı üzerinde durmuştur. Buna göre kıyas sözlükte; Arapça, 'gâse-yegîsu' kökünden türetilmiş bir mastardır ve 'bir şeyi diğer şeyin benzerine göre takdir etmek' manasına gelir. Daha sonra kıyasın ıstılah anlamı üzerinde duran şarih, Türkçeye, 'doğru oldukları kabul edildiğinde kendi zatları gereğince başka bir sözü (önermeyi) gerekli kılan sözlerden oluşmuş bir sözdür' şeklinde aktarılacak kıyasın Arapça tanımında yer alan bütün kelimeleri, özellikle dilsel niteliklerini ve yapılarını ön plana alarak tek tek açıklama yoluna gitmiştir.⁶⁹ Bu noktadan sonra kesin (iktiranî) ve seçmeli (istisnâî) olmak üzere en temel iki kıyas çeşidi üzerinde durmuş olan şarih, kıyasın öğelerini kısaca açıkladıktan sonra kesin kıyasın dört şeklini ve bu tür kıyasların kendisinde kullanılan önerme türüne göre kaç şekilde kurulabileceklerini inceleme konusu yapmıştır. Konunun sonunda ise seçmeli kıyasları, asıl metindeki sınırlı örnekleri zikrettikten sonra zengin örneklerle anlatma yolunu tercih etmiştir.⁷⁰

Kıyası incelemekle, mantığın son bölümünü oluşturan beş sanat bahsine gelmiş olan şarih, buraya kadar ele alınan konuların kıyasın formal (şeklî/surî) yanını oluşturduğunu ve şimdi sıranın kıyasın içerik (madde) bakımından incelenmesine geldiğini ifade eder. İlk olarak beş sanatın birincisi olan 'burhan'ı inceler. Buna göre, sözlükte 'kesin delil' manasında olan burhan, mantık literatüründe 'kesin sonuç elde etmek için kesin öncüllerden kurulmuş kıyas' anlamına gelir. Bu tarife birtakım itirazlar yapıldığını ifade eden Ömer Feyzi, bunların geçersiz olduğunu dile getirir. Şarih, mantık geleneğinde olduğu gibi limmî ve innî⁷¹ olmak üzere burhanın iki çeşidini de inceleme konusu yapmıştır. Burhanı oluşturan altı çeşit kesin öncül (yakıniyyat), Ömer Feyzi'nin tanımları ve ör-

⁶⁸ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Vadi yay. Ank. 2009, s. 111.

⁶⁹ Bkz. Tokadî, *age*, s. 96-102.

⁷⁰ Bkz. Tokadî, *age*, s. 102-121.

⁷¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhan*, (çev. Ö. Türker, Ö. M. Alper), Klasik yay. İst. 2008, s. 8; İbn Sînâ, *II. Analitikler*, (*Kitabu'ş-Şifa: Burhan*) (çev. Ö. Türker) Litera yay. İst. 2006, s. 27.

nekleriyle, asıl metne göre genişçe ele aldığı bir konudur.⁷² Asıl metnin sahibi olan Ebherî kesinlik ifade eden bu öncülleri tanımlamamış, yalnızca örneklerini vermekle yetinmiştir.⁷³

Geri kalan sanatları burhandan ayıran en önemli özellikleri, onların kesinlik ifade etmeyen öncüllerden oluşmalarıdır. Cedel konusu, beş sanatın ikincisidir. Şarihe göre cedel sözlükte 'kuvvet' anlamındadır; ıstılahta ise cedel, 'adalet güzeldir, zulüm çirkindir' örneklerindeki gibi meşhur öncüllerden oluşmuş olan kıyaslara denir.⁷⁴

Diğer bir sanat ise hitabettir. Hitabet, kendisine itimat edilen bir kişiden alınıp kabul edilen ya da zanna dayalı öncüllerden oluşan kıyaslardır. Ömer Feyzi, hitabetin iki bölümden oluştuğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi peygamberlerden ve evliyalardan alınan mucize ve keramete dayalı bilgiler iken ikincisi ise dini ya da akli bir uzmanlığa sahip olan kimselerden alınan bilgilerdir ki bunlar zanna dayanır. Çünkü bu tür konularda akıl çelişği de doğru olma imkânına sahip iki bilgiden birini tercih ederek hüküm verir. Bu durum için şu örnek verilmiştir:

Filan kimse gece dışarıda dolaşıyor;
Gece dışarıda dolaşan herkes hırsızdır;
Öyleyse filan kimse hırsızdır,

Hitabeti meydana getiren öncüllerden biri olan zanna dayalı bilgi için şarihin verdiği başka bir örnek ise şöyledir:

Bu duvar toprağın üzerine yayılmıştır (toprağın üzerinde örülüdür);

Toprağın üzerine yayılmış olan her şey çökmüştür;
Öyleyse bu duvar çökmüştür.

Ömer Feyzi, hitabette amacın, hatipler ve vaizlerin yapmış olduğu gibi faydalarına olacak şeyler konusunda insanları teşvik etmek olduğunu ifade etmiştir. Örneğin, Raslullah'ın mucize eseri olarak verdiği haberler bu türdendir. Yani kabul edilmiş (makbulat) bilgilerdir. Bunlar zorunlu olarak doğru ve kesin olan delilli (istidlali) önermelerdir. Ömer Feyzi, bu durumda nasıl olup da hitabetin kesinlik ifade etmeyen sanatlardan biri sayıldığı sorusunu ortaya atıyor ve yakında bunun cevabını vereceğini söylüyor.⁷⁵

⁷² Bkz. Tokadî, *age*, s. 121-124.

⁷³ Bkz. Ebherî, *İsagoci*, s. 15.

⁷⁴ Bkz. Tokadî, *age*, s. 125.

⁷⁵ Bkz. Tokadî, *age*, s. 125-126.

Buraya kadar işlenen üç sanata, yani burhan, cedel ve hitabete, Allah-u Teâlâ tarafından Kur'an-ı Kerim'de, Nahl Suresinin 125. ayetinde işaret edildiğini dile getiren Ömer Feyzi bu ayeti açıklama yoluna gitmiştir. Ayetin meali şöyledir: '(Ey Muhammed, insanları) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.' Şarih burada hikmetle, burhanın; güzel öğütle hitabetin ve 'güzel şekilde mücadele et' ifadesiyle de cedelin kast edildiğini beyan etmiştir. Ayette önce zikredilmesi sebebiyle hitabetin cedelden daha üstün olduğunu savunan Ömer Feyzi, bu durumu *eş-Şifâ* isimli kitabında Şeyh'in (İbn Sînâ) bu şekilde açıklamış olduğuna atıfta bulunur. Bundan hareketle İsağoci yazarının, yani Ebherî'nin ayetteki tertibe uyarak hitabeti, cedelden önce ele alması gerektiğini dile getiren şarih, ancak bu durumun tartışmalı olduğunu ilave ederek bazı mantıkçıların cedeli, hitabetten daha üstün saydıklarını ifade etmiştir. Musannifin de bu son kısımdaki mantıkçılara tabi olduğunu söylemiştir. Başka bir ihtimalin ise Ebherî'nin kitabını ilk kez çoğaltan kimsenin yanlışlıkla cedeli, hitabetin önüne geçirmiş olabileceğidir.⁷⁶

Bir başka sanat olan şiir ise ruhun rahatlamasına ve daralmasına sebep olan öncüllerden oluşan kıyaslara denir. Bu sanat güzel şeyleri kötü, kötü şeyleri de güzel göstermeye yarar. Örneğin, 'bu şey şaraptır; her şarap akıcı bir yakuttur' ifadeleri (haram olduğu halde şarap) içmeye teşvik edici niteliktedir. Mesela, 'bu şey baldır; bal acı bir kusmuktur' önermeleri ise (yenmesinde sakınca olmayan güzel bir şeye karşı) tiksinti oluşturarak ruhta bir daralma meydana getirir.⁷⁷

Bu sanatların sonuncusu olan mugalata ise şöyle tanımlanmıştır: "O, gerçeğe benzeyen ancak yanlış olan ya da şöhret bulmuş (yanlış) yahut vehme dayalı yanlış öncüllerden oluşmuş kıyastır." Ömer Feyzi bu konuyu kıyasta ortaya çıkan hatalar şeklinde ele almıştır. Buna göre bir kıyas ya formu (sureti) ya da içeriği (maddesi) bakımından bozuk olabilir. Bunlardan birincisinin örneği şöyledir:

Duvara işlenmiş olan suret attır;
Her at kişner;
Öyleyse şu suret kişner.

⁷⁶ Bkz. Tokadî, *age*, s. 126.

⁷⁷ Bkz. Tokadî, *age*, s. 126.

Ömer Feyzi şöhret bulmuş (yanlış) öncülleri dışarıda bırakarak sadece gerçeğe benzeyen ancak yanlış olan öncüllerden yapılan kıyasların 'safсата'; buna karşın sadece şöhret bulmuş (yanlış) öncüllerden kurulan kıyasların da 'müşağabe' olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Ömer Feyzi, mugalatayı öğrenmekten amacın, tuzağa düşmemek, kötü niyetli kimseler tarafından kandırılmamak ve aldatılmamak olduğunu dikkat çekici örneklerle vurgulamıştır.⁷⁸

İsagocî'nin asıl metninde, kesinlik ifade eden öncüller detaylı olarak ele alınmış, kesinlik ifade etmeyen öncüller sadece tanımlanmış, bunlara örnek verilmemiştir.⁷⁹ Ömer Feyzi ister kesinlik ifade etsin ister etmesin beş sanatta kullanılan bütün öncülleri tanımlamış ve onlara birden çok örnek vermiştir.

Beş sanatı bu şekilde anlattıktan sonra bunlar içerisinde en güvenilir olanın sadece burhan olduğunu izah eden Ömer Feyzi, asıl metinde olduğu gibi bu ifadelerin mantık risalesinin sonu olduğunu dile getirmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan ürünü olan her şey az ya da çok ortaya konulduğu asrın izlerini taşımasının yanında o dönemin özelliklerini de yansıtır. Bir *İsagoci* şerhi olan *Dürrü'n-Nâcî*, 19. yüzyılda yazılmıştır. Bu sebeple kaleme alındığı dönemin ilim ve mantık anlayışını yansıtmaktadır.

Bu dönemde yazılan eserlerde genellikle şerh metodunun takip edildiği bilinen bir durumdur. Şerh yöntemi, klasik hale gelmiş bir kitabı esas alarak onu açıklamaktır. Şerh zaten kelime olarak, açıklama, izah ve yorumlama anlamlarına gelir. Bu iş bazen bir eseri kelime kelime ya da bir anlam oluşturan ifadeler bütünü baştan sona açıklama şeklinde bazen de asıl metnin sadece gerekli görülen kısımlarının açıklanması şeklinde yapılır.

Ömer Feyzi, *Dürrü'n-Nâcî*'de esas aldığı metni, yani Ebherî'nin *İsagocisi*'ni baştan sona, hiç atlama yapmadan şerh etmiştir. Bunu yaparken bazen tek bir kelime ya da terimi ele alıp inceleme yoluna gitmişken bazen de anlamlı bir bütünü açıklamayı tercih etmiştir. Yapılan şerhi, şekil bakımından bu biçimde nitelendirmek isabetli görünmektedir.

⁷⁸ Bkz. Tokadî, *age*, s. 127.

⁷⁹ Bkz. Ebherî, *İsagoci*, s. 15-16.

Dürrü'n-Nâcî'de ortaya konulan düşünceler, dayanakları bakımından değerlendirildiğinde Ömer Feyzi'nin, kendi dönemindeki bilimsel birikimden çok geniş ölçüde yararlandığı görülmektedir. Bir mantık şerhi olmasına karşılık, eserde İslami ilimlerin hemen tamamına atıflar yapılmıştır. Ayetler, hadisler, İslam bilginlerinin ve mutasavvıflarının sözleri kitapta göndermelerde bulunan referanslardır.

İslam bilimleri ve bilginlerine verilen referanslar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Mesela tefsirde İbn Abbas (ö. 687), kelimde Eş'ari, Ebu Bekir Bakillanî (ö. 1013), Adudiddin el-Îcî, Amidî, Ebû İshak İsfeyerânî, mutezileden Abbad b. Süleyman, nahivde ve belagatte Molla Câmî, Taftazânî, Bîrgivi, İbn Hişam (ö. 833), İbn Hacib, İbn Burhan ve Ezherî (ö. 1358) kendilerine atf yapılan isimlerden bazılarıdır. Ömer Feyzi'nin gerek kelim gerekse de gramer konularında çokça göndermede bulunduğu ve 'Seyyit Senet' olarak nitelediği kimselerden biri olan Taftazânî'nin, iki eserine ismen atfı vardır. Bunlar, *Muhtasaru'l-Müntehâ* ve *Haşiye-i Mutavvel'*dir. İsmen atf yapılan kitaplardan biri de Mir Ebu'l-Feth'in *Haşiye-tü't-Tehzîb'*idir. Mantık konusunda da birçok şahıs ve kitap ismine göndermeler vardır. Başta İbn Sînâ ve onun eş-Şifa isimli eseri olmak üzere Katibî, Kutbuddin Râzi, Şemsüddin el-Ekfâî, Isamüddin, Molla Fenâri, ve Saçaklızâde bu isimlerden bazılarıdır.

Sergilenen üslup söz konusu edildiğinde belki de bu şerhin en dikkat çekici yanı, dilsel çözümlerinin eserde bir hayli geniş yer tutmasıdır. Kimi yerlerde bir kelimenin sözlük anlamından hareketle o kadar geniş bir dil analizlerine yer verilmiştir ki eser adeta bir gramer (nahiv-belagat) kitabı hüviyetine bürünmüştür. Bu analizlerde birbirinin karşısında yer alan görüşler birer birer ele alınmış ve konuyla ilgili herkesin kabul etmek durumunda kalacağı otoritelere, bazen şahıs isimleri bazen de onların kitaplarının adı zikredilerek atıflar yapılmıştır. Bu açıdan *Dürrü'n-Nâcî*'nin dilsel analize dayalı bir şerh olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eserin içeriği ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, onun, tümdengelim en mükemmel şekli olan kıyası merkeze alan bir kitap olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Aristotelesçi mantık sisteminde asıl amaç kesin ispata ulaşmaktır. Bunun en iyi yolu da kıyastır. Bu sebeple kıyastan önceki konular onun için bir hazırlık niteliğinde iken kıyastan sonraki konular da bir anlamda kıyasın uygulama alanıdır. *Dürrü'n-Nâcî*'de bu sistem asıl metnin aksine oldukça geniş ve

detaylı bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki bazen çok uzun ve teferruatlı dil çözümlenmeleri ve ilgisiz konulara yapılan uzak göndermeler, asıl konunun göz ardı edilmesi ya da ihmal edilmesi tehlikesini kaçınılmaz olarak beraberinde getirmiştir. Zaten şerhlere yöneltilen en temel eleştiri de budur.

Dürrü'n-Nâcî, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasındaki felsefe kültürü hakkında bizlere ipuçları vermekte zamanın felsefe ve mantık algısı hakkında bir takım değerlendirmeler yapabilmemize de imkan tanımaktadır. Bu şerh çalışmasında dini ya da akli bilimlere yapılan atıflar ve sergilenen bilimsel tavır, Osmanlı medreselerinde-özellikle son dönemlerinde-mantık ve felsefeye karşı olumsuz yaklaşıldığı ve itibar edilmediği şeklindeki iddiaları geçersiz kılacak niteliktedir.

Sonuç olarak Ömer Feysi'nin mantık bilimi açısından önemli bir isim ve onun eserinin yazılış amacına hizmet etmiş başarılı bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü onun mantık anlayışını yansıtan *Dürrü'n-Nâcî*'nin birçok nüshası günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Ömer Feysi'nin bu kitabının, tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece yazmalar halinde 51 nüshası kütüphanelerimizde halen bulunmaktadır. Bunun yanında birçok matbu nüshası da yine kütüphanelerimizde mevcuttur. Bu nüshalar başta İstanbul ve Ankara olmak üzere Edirne'den Diyarbakır'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

Kaynakça

- Aristoteles, *İkinci Çözümlenmeler*, (Çev. A. Houshiary), YKY, İst. 2005.
 Aydın, İ. Hakkı, "Molla Fenârî" mad. *DİA*, C. 30, İst. 2005.
 Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV. yay. Ank. 1997.
 Bingöl, Abdülkuddüs, "İletişim Bağlamında Dil ve Mantık", *AÜİFD*, C. XL. Y. 1999.
 -----, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, Ank. 1978.
 Brockelmann, Carl, "Ebher" md., *İA*, MEB, IV. İst. 1948.
 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ank. 2000.
 Cinlioğlu, H. Turgut, *Tokat Vilayeti Meşhurları*, Samsun, 1950.
 Ehvânî, Ahmet Fuat, *İsagoci li Furfiryus el-Sûrî Nakl Ebî Osman el-Dımeşkî, Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Kahire, 1952.
 Esîrüddin el-Ebherî, *İsagoci*, Salah Bilici Kitabevi İst. 1984.
 -----, *İsâgûcî*, (metin-çeviri-inceleme: H. Sarioğlu) İz yay, İst. 1998.
 -----, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*, (Thk. ve nşr. H. Sarioğlu), Çantay yay. İst. 1998.

- Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhan*, (çev. Ö. Türker, Ö. M. Alper), Klasik yay. İst. 2008.
- Heinaman, Robert, Heinaman, Robert, "Aristoteles'te Cevherin Bilgisi" (Çev. Kamil Kömürcü) *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 7, S. 13, Y. 2013.
- İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, (Neşreden, Muhammed el-İskenderânî), Beyrut, 2004.
- İbn Sînâ, *II. Analitikler*, (çev. Ö. Türker) Litera yay. İst. 2006.
- , *Mantığa Giriş*, (Çev. Ö. Türker), Litera yay. İst. 2006.
- İbrahim Zühdi, *Mürşidü'l-Mübtedî [İsagoci Şerhi]*, İsagoci Risaleleri içinde, Dersaat yay. İst. 1311.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-İlm*, İst, 1315.
- Kayacık, Ahmet, "İslam Mantık Geleneğinde Fenârî'nin Yeri," *İslami İlimler Dergisi (Mantık Sayısı)*, C.5, Y.5, S. 2, Güz 2010, s. 107-112.
- , *Ebherî'nin İsagoci'sinin İlk Şerhleri*, Basılmamış doktora tezi, Kayseri, 1996.
- Kömürcü, Kamil, *Esîruddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, Yayınevi yay. Ank. 2010.
- , *Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi [Ebherî Örneği]*, Yayınevi yay. Ank. 2010.
- Kumbasar, H. Murat, "Taftazânî (H. 722-792/M. 1322-1390)'nin Eserleri", *Atatürk ÜİFD*, S. 25, Erzurum, 2006.
- Mehmet Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 10, Y. 3, İst. 1928.
- Mehmet Fevzi Kureyşizade, *Fethu'r-Râcî fi-Şerh-i İsagoci*, trhsz, yrsz.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani (Osmanlı Ünlüleri)*, (latinize eden, S.A. Kahraman), İst. 1996, 4.
- Molla Fenârî, *Fenârî ala Metni İsagoci*, İst. 1309.
- Muhammed Rüşdî Karaağaçî, *Tuhfetü'r-Rüşdî (İsagoci Şerhi)*, İst, 1252, Dârû'l-Âmire.
- Ömer Feyzi Tokadî, *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci*, Dersaadet Matbaası, İst. 1312.
- *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci*, Arşiv no: 06 Hk 2162, Dvd No: 1327. (yazmalar.gov.tr).
- *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci* Arşiv no: 06 Mil Yz A 9114/1, Dvd No; 1792 (yazmalar.gov.tr).
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Vadi yay. Ank. 2009.

- Porphyrios, *Isagoge*, (Çev. B. Çotuksöken), Remzi Kitabevi, İst. 1986.
- Sarioğlu, Hüseyin, "Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi", *İlmi Araştırmalar D. S.11*, İst. 2001.
- Wolfson, Harry Austryn, "The Terms Tasawwur And Tasdiq In Arabi Philosophy And Their Greek, Latin And Hebrew Equivalentents", *The Moslem World* , Hartford, S. 33, Y., 1943. (İslamic Philosophy; içinde, Vol: 97, Frankfurt 2000, içinde).
- Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, (Çev. A. Aydoğan), İz yay. İst. 2001.